

ФОРМУВАННЯ РЕЛІГІЙНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ ЗАСОБАМИ ОСВІТИ

У статті аналізується питання забезпеченості рівних прав і можливостей для всіх релігійних організацій, створення належних умов для їх ефективного функціонування як необхідної складової формування релігійної толерантності. Акцентується увага на ролі освіти у вказаних процесах, зокрема на релігієзнавчій освіті різних форм та видів, яка є важливим напрямком підвищення рівня духовної культури людини.

Сучасна політична філософія з новою енергією звертається до етичної проблематики, без якої неможливо дошукатися сенсу людського існування, визначити нові обрії політичної діяльності. І ключовим словом, на нашу думку, в цьому пошуку має стати толерантність, адже останнім часом стало модно говорити про толерантність як про одну з ознак нашого європейського вибору.

Якщо спробувати коротко охарактеризувати суть толерантності, то слід у першу чергу підкреслити, що це якість культури (етичної, правової, політичної) кожного суспільства, будь-якого соціального прошарку, кожного громадянина, незважаючи на стать, вік, етнічну, конфесійну або расову приналежність [1].

Толерантність – це здатність індивіда сприймати без агресії думки, які відрізняються від власних, а також особливості поведінки та способу життя інших, терпимість до чужого способу життя, поведінки, звичаїв, почуттів, ідей, вірувань. Толерантність має свій діапазон, виходячи за який індивід втрачає можливість для нормального існування. Це також стосується і більших утворень: громада, нація, етнос, раса.

Основна вимога толерантної культури – це повага, сприйняття та розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, форм самовираження та самовиявлення людської особистості. Формуванню толерантності сприяють знання, відкритість, спілкування та свобода думки, совісті і переконань. Толерантність – це єдність у різноманітті. Це не тільки моральний обов'язок, а й політична та правова потреба. Толерантність – це те, що уможливорює досягнення миру, сприяє переходу від культури війни до культури миру.

І це чи не єдиний шлях у вирішенні конфліктів на релігійному ґрунті, які посилюються саме в період політичної та економічної нестабільності, в якій перебуває наша країна сьогодні. Протистояння всередині українського православ'я, а також між традиційними, територіально укоріненими конфесіями і новітніми, загравання провідних політичних сил з тими чи іншими релігійними організаціями під час виборів – усе це додатково дестабілізує суспільно-політичну ситуацію і вимагає об'єктивного підходу до вирішення цих проблем як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях.

Різні аспекти, проблемні моменти та суперечності релігійної толерантності були предметом досліджень таких вітчизняних науковців, як А. Колодний, Л. Филипович, В. Єленський, О. Саган, М. Бабій, С. Боруцький, І. Козловський. Проте, на наш погляд, ще недостатньо висвітлюється поняття "релігійна толерантність у закладах освіти" [2].

Мета даної статті – розкрити роль освіти у формуванні релігійної толерантності. Слід наголосити, що необхідність у толерантності є об'єктивно зумовленим фактом розвитку суспільства, що відбувається в напрямі ускладнення його соціальної структури, диференціації виконуваних різними соціальними суб'єктами функцій, поширення і зміцнення демократичних механізмів регулювання його життєдіяльності, визнання свободи, в тому числі, свободи совісті та інституту прав людини як пріоритетних у побудові його політичної організації.

Сьогодні основними принципами державної політики України щодо релігії та церкви є забезпечення рівних прав і можливостей для всіх релігійних організацій, а також створення належних умов для їх ефективного функціонування та здійснення ними своєї соціальної ролі [3].

У ст. 18 Загальної Декларації прав людини (ООН, 1948) говориться про те, що "кожна людина має право на свободу думки, совісті та релігії; це право передбачає свободу змінювати свою релігію або переконання і свободу сповідувати свою релігію або переконання як одноособово, так і спільно з іншими, прилюдно або приватним чином в ученні, богослужінні та здійсненні релігійних і ритуальних обрядів" [4].

У ст. 18 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права (ООН, 1966) говориться про обов'язок держав, що його підписали, "шанувати свободу батьків або тих, хто їх заступає згідно з правом, забезпечувати своїм дітям релігійне і моральне виховання за власними переконаннями" [5]. З цієї норми виникає вимога до держави створити умови для вивчення релігії. Оскільки в соціально-

економічних умовах України державні школи є найбільш прийнятними для більшості батьків, треба створити умови для вивчення релігії саме в державних освітніх закладах.

У Першому протоколі до Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року чітко зазначено, що жодна людина не може бути позбавлена права на освіту, а держава має поважати право батьків відповідно до їхніх релігійних і філософських переконань забезпечувати освіту і навчання своїх дітей (ст. 2) [6].

Конвенція ЮНЕСКО від 5 грудня 1960 року Про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти зобов'язала держави до скасування всіх дискримінаційних законодавчих та виконавчих норм, а також припинення всіх такого роду адміністративних дій у сфері освіти (ст. 3а) [7]. Крім того, в Конвенції визначається обов'язок держави гарантувати батькам або тим, хто їх згідно з правом заступає, вільну можливість посилати дітей до недержавних освітніх закладів, які відповідають мінімальним, визначеним або затвердженим відповідними освітніми органами, вимогам (ст. 5б).

Широко трактує право на релігійну свободу, і в тому числі право на релігійну освіту, Декларація Про ліквідацію усіх форм нетерпимості та дискримінації на підставі релігії чи переконань (ООН, 1981) [4]. У цьому документі, окрім підтвердження попередніх стандартів, право на релігійну освіту було утверджене як власне право релігійних організацій здійснювати навчання релігії публічно чи приватно, індивідуально або разом з іншими в місцях, відповідних для цього (ст. 6).

Таким чином, згідно з міжнародними стандартами, право навчати та навчатися релігії становить суттєву складову свободи совісті і є додатковою гарантією вільного й повного розвитку людської особистості, а, отже, гарантією формування релігійної толерантності.

Потрібно зазначити, що в Україні тільки формується система релігієзнавчої освіти. У державних навчальних закладах викладається курс академічного релігієзнавства. У духовних навчальних закладах і недільних школах при релігійних громадах читається конфесійно спрямоване релігієзнавство [8].

Згідно з Конституцією України, Законом України "Про свободу совісті та релігійні організації" та Законом України "Про освіту" , в Україні "школа відокремлена від церкви". У Конституції (ч. 3 ст. 35) лаконічно стверджено (а точніше – майже повторено т. зв. лєнінський декрет 1919 року): "Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви" [6]. У ст. 53, де проголошується право кожного на освіту, у ч. 5 виокремлено права національних меншин у сфері навчання, натомість не згадано окремо релігійних чи світоглядних інтересів громадян. Стислість конституційних норм залишає простір для їх тлумачення та конкретизації з урахуванням міжнародних норм та досвіду, а також традицій і потреб українського суспільства.

Незважаючи на загальнопоширене твердження про те, що чинне законодавство не допускає існування релігійних шкіл, у Законі України "Про свободу совісті та релігійні організації" від 23 квітня 1991 року можна знайти ряд положень стосовно можливості їх відкриття [3]. Насамперед треба зазначити, що у ст. 6 Закону, яка в назві повторює конституційний принцип відокремлення школи від Церкви (релігійних організацій), чітко зазначено, які саме школи мають на увазі: "державна система освіти відокремлена від церкви (релігійних організацій), має світський характер". Це важливе уточнення відкриває достатньо широкі можливості перед релігійними організаціями в якості патронів (засновників чи співзасновників) приватних навчальних закладів і створює альтернативу для батьків, які бажають дати дітям релігійне виховання.

Крім того, в Законі є ряд загальних гарантій, які сприяють здійсненню громадянами права на релігійну освіту. По-перше, громадяни України є рівними перед законом і мають рівні права в усіх галузях економічного, політичного, соціального і культурного життя незалежно від їх ставлення до релігії (ч. 1 ст. 4). Тим самим "будь-яке пряме чи непряме обмеження прав, встановлення прямих чи непрямих переваг громадян залежно від їх ставлення до релігії [...] тягне за собою відповідальність, встановлену законом" (ч. 2 ст. 4). Доступ до різних видів і рівнів освіти надається громадянам незалежно від їх ставлення до релігії (ч. 1 ст. 6). "Громадяни можуть навчатися релігійного вивчення та здобувати релігійну освіту індивідуально або разом з іншими..."

По-друге, держава гарантує батькам або особам, які їх замінюють, право виховувати своїх дітей відповідно до своїх власних переконань (ч. 4 ст. 3). Доцільно, однак, виразно додати також право батьків навчати дітей відповідно до власних переконань і врахувати право дитини на релігійну свободу, зважаючи на ступінь її загального розвитку.

По-третє, релігійні організації мають право "відповідно до своїх внутрішніх настанов створювати для релігійної освіти дітей і дорослих навчальні заклади і групи, а також проводити навчання в інших формах, використовуючи для цього приміщення, що їм належать або надаються у користування" (ст. 6). Мало того, держава зобов'язується захищати права і законні інтереси релігійних організацій; сприяти встановленню відносин взаємної релігійної і світоглядної терпимості й поваги між громадянами, які сповідують релігію або не сповідують її, між віруючими різних віросповідань та їх релігійними організаціями; поважати традиції та внутрішні настанови релігійних організацій, якщо

вони не суперечать чинному законодавству, і не втручатися у здійснювану в межах закону діяльність релігійних організацій (ст. 5). Однак при такому формулюванні норм закону залишається загалом невисланим питання щодо точного місця проведення навчання і виникає обґрунтований сумнів, чи можуть релігійні організації навчати в публічних закладах – скажімо, в державних школах – на факультативній основі.

На жаль, хоча Закон України "Про освіту" прийнято пізніше (у травні 1991 року), ніж Закон України "Про свободу совісті та релігійні організації" (квітень 1991 року), його аналіз показує значну неузгодженість у питанні тлумачення конституційної засади відокремлення школи від церкви та гарантій реалізації права на релігійну освіту. Зокрема, у ст. 6 серед основних принципів освіти в Україні проголошено незалежність освіти від релігійних організацій та її науковий, світський характер. Крім того, в цьому законі декларується світський характер освітніх закладів усіх форм власності (ст. 6, 8, та 9). Заклади освіти в Україні незалежно від форм власності відокремлені від Церкви (релігійних організацій), мають світський характер, крім закладів освіти, заснованих релігійними організаціями (ст. 9). Крім того, згідно зі ст. 8 цього ж Закону, навчально-виховний процес у закладах освіти повинен бути вільним від втручання релігійних організацій; залучення учнів чи студентів до участі в релігійних заходах під час навчально-виховного процесу не допускається. Однак, згідно з нормою ст. 18, у якій визначено умови створення закладів освіти, серед засновників перераховані не тільки органи державної виконавчої влади чи місцевого самоврядування та фізичні особи (громадяни України), але й підприємства, установи, організації незалежно від форм власності, при умові володіння ними необхідною матеріально-технічною та науково-методичною базою, а також наявності педагогічних кадрів. Це дає опосередковане право виступати в якості засновників закладів освіти також і релігійним організаціям. На жаль, знову-таки, у поданому в цій же статті переліку потреб, для задоволення яких створюються освітні заклади (соціально-економічні, національні, культурно-освітні), релігійні чи світоглядні потреби виразно не згадані. Проте такий перелік, безумовно, не можна вважати вичерпним. Мало того, оскільки загальні інтерпретаційні принципи не дають можливості тлумачити правові норми таким чином, щоби тим самим обмежувалися права особи чи громадянина, хіба що про це виразно зазначено, можна піддати сумніву правомірність твердження про абсолютну світськість усіх закладів освіти. Отже, після короткого аналізу Закону України "Про освіту" можна стверджувати про відсутність виразної заборони релігійним організаціям створювати чи співзасновувати освітні заклади, що дає підстави вважати незаконною практику відмови органів державної влади визнавати створення, скажімо, католицької школи.

На практиці, згідно з чинним законодавством, релігійні організації організують навчання релігії в недільних школах, тобто в храмі або при храмі, або створюють заклади, які визнаються державою не освітніми, а релігійними [8]. Учителі релігії, однак, у такому випадку не користуються вчительськими правами і пільгами, а учні не мають можливості отримати дипломи державного зразка. Тому, питання, чи можна в такій ситуації говорити про релігійну толерантність, видається спірним.

Ще британський філософ XVII століття Джон Локк дійшов висновку: досконала толерантність – це не тільки свідоме та позбавлене негативного забарвлення визнання державою свободи "іншого" самому вести свої громадянські або приватні справи в будь-який спосіб, тільки без суперечок із законом. Це ще й захист з боку держави свободи кожного громадянина від будь-якого нелегітимного її обмеження.

Висновок Локка базувався на визнанні свободи невід'ємним правом людини, а також неприпустимості втручання держави у справи віросповідання і т. ін.

Одним із факторів причетності до європейської спільноти є, незаперечно, досконале правове поле. Пріоритетна роль у концепції правової держави належить принципу верховенства закону в усіх сферах життєдіяльності держави і суспільства.

Сучасна правова держава – це демократична держава, в якій забезпечуються права і свободи, участь народу в здійсненні влади (безпосередньо або через представників). Це передбачає високий рівень правової і політичної культури, розвинене громадянське суспільство. У правовій державі забезпечується можливість у рамках закону відстоювати і пропагувати свої погляди і переконання, що знаходить своє вираження, зокрема, в формуванні і функціонуванні політичних партій, суспільних об'єднань, в політичному плюралізмі, в свободі совісті, преси, тощо.

Зараз людство дійшло висновку, що серед всіх прав і свобод людини центральне місце належить правам і обов'язкам в галузі світогляду кожної окремої людини. Це зумовлено тим, що релігія була і до цього часу залишається найбільш масовим світоглядом. В юридичній літературі сукупність прав і обов'язків в галузі релігії і стосовно релігії називається свободою совісті (англійською мовою: *The freedom of conscience*). Свобода совісті у широкому розумінні означає вільну можливість для кожної людини діяти згідно з власними переконаннями про добро і зло, але за умови, що ці переконання не суперечать загальноприйнятій у даному суспільстві моралі [9].

"Свобода совісті – основа будь-якого права на свободу, тому вона не може бути відмінена чи обмежена людською волею, державною владою. Вона є вияв Бога. Бог у свободі бачить перевагу створеної ним людини. Тільки у незалежній істоті образ та подоба Божі виявляються" [10: 228]. Юридичний аспект свободи совісті припускає певне ставлення держави до своїх громадян залежно від їх релігійних або атеїстичних переконань. Це відображається в конкретних правових нормах. Свобода совісті, на нашу думку, може бути реалізована лише в контексті інших прав і свобод людини в умовах правової держави, всебічної демократизації суспільства. Лише таким шляхом свобода совісті здобуває свій законодавчий статус, захищає невід'ємні права людини [11].

Спроможність гарантувати їх захист – ознака демократичної, правової держави. Створення оптимальних умов реалізації права на свободу совісті і релігії, утвердження кооперативної системи державно-конфесійних відносин визначатимуть перспективи інтеграції України в європейський духовний простір [12].

Саме тому релігієзнавство займає особливе місце в системі гуманітарної освіти вищої школи. Релігієзнавча освіта в українській вищій школі є важливим напрямком підвищення рівня духовної культури людини, оскільки дає знання з релігії як соціально-культурного феномена суспільства, навчає орієнтуватися у складній релігійній картині світу та країни, вчить толерантності та поваги до віруючих всіх конфесій.

Саме релігієзнавству належить право допомогти студентам побачити істинну картину історичного процесу та роль в ньому релігії взагалі і конкретної конфесії зокрема [13].

Слід зазначити, що право на вивчення релігії закріплено більшістю конституцій західних країн, воно є складовою права на здобуття освіти відповідно до національно-культурної приналежності особи [14]. Як відзначає В. Сленський, право на вивчення релігії в західноєвропейських країнах включає в себе право на створення приватних шкіл, підконтрольних тій чи іншій церкві, та право на вивчення релігії в державних школах. У деяких країнах релігійне навчання в публічних школах є нормою конституції (Німеччина, Італія, Іспанія, Польща, Чехія), в інших – не забороняється, але й не запроваджується конституційно і регулюється законами. Відносини між владою і конфесійними школами можуть мати контрактний характер (Франція, Іспанія); в деяких країнах конфесійним школам надається статус публічних (Німеччина, Австрія, Швейцарія, Словаччина) [15: 32-36].

Як правило, конфесійні школи в західних країнах у тій чи іншій мірі користуються фінансовою підтримкою держави. Таке фінансування може включати оплату персоналу й вартість підручників при наданні школі статусу публічної. В інших випадках держава забезпечує безплатне навчання в частині навчальної програми, що здійснюється за державними стандартами.

Кількість учнів, які отримують загальну освіту в конфесійних навчальних закладах у західних країнах, доволі висока. Навіть у Франції, яка вважається найбільш секулярною серед західноєвропейських країн, в таких школах (як правило, це католицькі школи) одержує загальну освіту майже 20 відсотків учнів.

Звісно, існують певні відмінності у викладанні релігії у конфесійних і державних школах – останні мусять обмежувати обов'язковий релігійний компонент, щоби бути відкритими для інших релігійних і філософських ідей, сприяти толерантності [14].

У різних країнах важливість релігійних дисциплін оцінюється по-різному і, відповідно, запроваджуються різні системи оцінювання знань учнів з них. У деяких країнах оцінки з релігії не виставляються в атестати зрілості, в інших – релігія як дисципліна нічим не відрізняється від інших дисциплін. Статус учителя релігії теж різний у різних країнах. У деяких країнах таких викладачів готують в державних ВНЗ так само, як і викладачів інших предметів. У багатьох країнах немає заперечень щодо викладання релігійних дисциплін духовними особами [15].

У цілому характер навчання релігії у західних країнах залежить переважно від моделі державно-церковних відносин. Але принцип нейтральності ставлення держави до релігії, як правило, не означає байдужості до релігійних цінностей. І принцип нейтральності для державних шкіл зовсім не означає, що такі школи мусять бути цілком секулярними й вилучати навчання релігії зі своїх програм.

Ми вважаємо, що підставою для релігійної толерантності виступає саме правова рівність конфесій, а отже рівність у реалізації права на освіту. Тому, підсумовуючи, слід відзначити, що створення в Україні можливості організації релігійної освіти різних форм та видів є нагальним обов'язком держави не тільки з огляду на виконання стандартів дотримання прав особи, але й точки зору інтересів самої держави у процесі формування релігійної толерантності. Адже згідно з принципами, визнаними міжнародною спільнотою, громадянин має обов'язки тільки перед тією державою, в якій можливий вільний і повний розвиток його особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ЛІТЕРАТУРНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Тягло О. Толерантність сьогодні // День. – 2001. – 87, субота, 19 травня. – С. 3.
2. Ханстантинов В. О. Вплив органів місцевого самоврядування на формування в регіоні релігійної толерантності // Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/book/StrPryor/St_pr5/11

3. Закон України "Про свободу совісті та релігійні організації" ВВР від 23.04.1991. № 987-XXI.
4. Міжнародні документи ООН з прав людини. – Київ. – 1995. – С. 32.
5. Загальний коментар Комітету з прав людини, зокрема до ст.18 (Comment No22 (48) // Religion and human rights: basic documents / Ed. by T. Stahnke, J. P. Martin/ – Columbia University, 1998. – P. 92-95.
6. Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 1999. – № 2. – С. 15-44.
7. Лернер Н. Релігійні права людини на основі документів ООН / Релігійна свобода і права людини: правничі аспекти, Т. 2. – Львів. – 2001. – С. 151-152.
8. Закович М. Про духовність і освіту // Людина і світ. – 2001. – Вересень. – С. 42-44.
9. Яшин П. П. – Релігія, держава і право // Навчальний посібник. – Харків: Нац. юрид. акад. України. 1998. – 40 с.
10. Бердяев Н. А. Государство // Сб. Власть и право. Из истории правовой мысли. – Л., 1990. – С. 228.
11. Румянцева О. Ю. Християнство і правова держава. Доповідь на міжнародній конференції "Християнські засади правової держави та громадянського суспільства" // Режим доступу: attachment:1/sect_2.htm#rum
12. Актуальні проблеми входження України в Європейський гуманітарний простір // Інтернет-ресурс: <http://www.niss.gov.ua/book/book2008/Expert-Book2008-6.pdf>
13. Андреєва М. В. Місце релігієзнавства в системі гуманітарної освіти вищої школи // Гуманізм та освіта: міжнародна науково-практична конференція (електронне наукове видання матеріалів конференції) // Режим доступу : <http://conf.vstu.vinnica.ua>
14. Романова О. Релігійний компонент в системі освіти: підходи до державного регулювання // Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php>
15. Єленський В. Релігійне навчання й виховання в законодавствах та освітніх системах західноєвропейських країн // Людина і світ. – 2001. – № 11-12. – С. 32-36.

Матеріал надійшов до редакції 30.11. 2009 р.

Самойленко О. А. Формирование религиозной толерантности с помощью образования.

В статье анализируется вопрос обеспеченности равных прав и возможностей для всех религиозных организаций, создания надлежащих условий для их эффективного функционирования как необходимой составляющей формирования религиозной толерантности. Акцентируется внимание на роли образования в указанных процессах, в частности на религиозно-образовательном образовании разных форм и видов, которое является важным направлением повышения уровня духовной культуры человека.

Samoilenko O. A. The Formation of Religious Tolerance by Means of Education.

In the article the question of providing the equal rights and possibilities is analysed for all religious organizations, creation of the proper conditions for their effective functioning as a necessary constituent of religious tolerance formation. Attention is accented on the role of education in the indicated processes, in particular on religious study education of different forms and kinds, which is an important direction of the increase of a man's spiritual culture level.